

Frazeológia v tunike

(pokus o interpretáciu frazém v románe Henryka Sienkiewicza *Quo vadis*)

Martina Bodnárová, Filozofická fakulta PU, tina.bodnarova@gmail.com

Kľúčové slová: frazeológia, frazeologické aktualizácie, antická mytológia, antické reálie, pohanský a kresťanský ideový pól románu

Schlüsselwörter: Phraseologie, phraseologische Aktualisierung, antische Mythologie, antische Realien, heidnischer und christlicher Ideologiepol des Romans

1. Úvod

Román poľského realistického spisovateľa Henryka Sienkiewicza *Quo vadis* bol od čias svojho vzniku sústavne podrobovaný mnohým interpretáciami, a to nielen v Poľsku, ale, prirodzene, aj v ďalších krajinách, v ktorých sa tento román stal populárnym. Interpretácie (slovenské, české i poľské), s ktorými sme sa mali možnosť zoznámiť, analyzovali román prevažne z literárnovedného hľadiska (porov. napr. Krzyżanowski, Krejčí, Sedlák a i.). Venovali sa teda problémom ako kompozícia, sujet a fabula, idea a predovšetkým postavy. Iba minimálny priestor v nich zaujímala jazyková stránka románu.

Interpretácia, ktorú v tejto štúdií ponúkame, nemá ambíciu vyplniť ono vákuum, ktoré sa v rámci spomenutých výkladov románu vytvorilo. Už len preto nie, lebo sa v nej nezameriavame na jazykovú stránku ako celok, ale len na istý výsek súvisiaci s lexikologickou rovinou.

Významný poľský znalec rímskych reálií a starovekých dejín profesor Tadeusz Zieliński v súvislosti s románom napísal: „*Vedzte, že v celej svetovej literatúre niet takej vízie starovekého sveta ako v románe Quo vadis. Všetko, čo je tam zobrazené, je autentické. Tak spali, jedli, pili, tak sa pohybovali vo svojich tógach, tak mysleli, hovorili, tak žili Rimania*“ (1990, s. 526). Na základe týchto slov možno azda povedať, že román *Quo vadis* je (aj) synekdochou života, myslenia a reči antických Rimanov. A ďalej možno azda usudzovať, že ak túto synekdochu dôkladne vysvetlíme a pochopíme, tak súčasne pochopíme aj myslenie a reč starých Rimanov. Presnejšie, pochopíme myslenie a reč Rimanov v čase Nerónovej vlády, čo bola doba úpadková, pokiaľ ide o mravy, náboženstvo, umenie a čiastočne aj o politiku. Preto si dovoľíme tvrdiť, že román *Quo vadis* ponúka antickú mytológiu v praxi, avšak už, takpovediac, na súmraku. Ústredná postava románu, Petronius – okrem iného známy antický spisovateľ –, mnohokrát reflektuje úpadkovosť svojej doby. Leitmotívom jeho úvah je tvrdenie, že antické božstvá fungujú už len ako rečnícke figúry. **Čo konkrétne toto tvrdenie znamená? Ako vyzerala antická mytológia v praxi? A napokon, akú podobu mala či mohla mať jazyková (užšie frazeologická) komunikácia medzi antickými Rimanmi?** Na položené otázky sa pokúsime odpovedať v tejto štúdií, a to prostredníctvom analýzy frazeologizmov¹. Frazeologizmy sme si za objekt svojho výskumu zvolili preto, lebo na ich pôde dochádza k prieniku a syntéze roviny morfolologickej, syntaktickej, lexikálnej, sémantickej i štylistickej, pričom danú syntézu ešte dotvára v rôznej miere prítomná obraznosť, v románe *Quo vadis* bohatá na obrazy z gréckej, rímskej i egyptskej antickej mytológie a histórie. Naša štúdia neanalyzuje frazémy celého románu, vyberáme si len reprezentatívne a nejakým spôsobom pozoruhodné javy. Tie sa budeme usilovať komplexne opísať, ďalej poukážeme na aktualizácie najmä našich slovenských frazém v domácom preklade románu a podľa možnosti ich budeme konfrontovať s poľským originálom aj s českým prekladom.

Členenie našej štúdie zodpovedá ideovému členeniu románu, ako ho vo svojej interpretácii ponúka poľský literárny vedec J. Krzyżanowski (1973). Toto členenie rozlišuje pól pohanský (Krzyżanowského pôvodný termín je cézarsko-pohanský) a pól kresťanský (pôvodne katakombovo-kresťanský). My sa pokúsime charakterizovať obidva póly a upozorniť na odlišnosti medzi nimi práve prostredníctvom analýzy a interpretácie frazém.

2. Pohanský ideový pól

K tomuto pólu zaraďujeme predovšetkým frazémy figurujúce v replikách postáv s pohanskou ideovou orientáciou a takisto frazémy, ktorých komponentové obsadenie čerpá z lexiky antickej mytológie. Osobitne vyčleňujeme tzv. historické a archaické antickej frazémy. Ide o frazémy, ktoré zrejme boli v danom období v rámci jazykovej komunikácie veľmi frekvencované až ustálené, no dnes už o nich máme buď len slabé vedomosti, alebo sú pre nás úplne neznáme.

Všetky frazémy analyzované v tejto kapitole sú výlučne súčasťou reči postáv, predovšetkým Petronia a Chilóna, ktorí sa javia v tomto smere ako najkreatívnejší. V reči rozprávača sa vyskytujú väčšinou len „nepříznakové“ frazémy, ktoré bežne požívame aj dnes a ktoré nie sú v románe ani nijako pozoruhodne aktualizované.

2. 1 Frazémy so stavbou syntagmy, vety a súvetia a ich aktualizácie

„A veril by si, že ja, hoci mám ešte za dajaký sestercius rozumu a za nejaký ten as rozvahy, dávam sa strhávať tými fantastickými blúznivínami, a dávam sa nimi strhávať preto, lebo sú síce neuskutočiteľné, ale aspoň sú obrovské a nezvyčajné...“ (1990, s. 148).

V slovenčine sa môžeme stretnúť so zápornou frazémou **NEMAŤ ANI ZA GRAJCIAR ROZUMU**, ktorá sa v afirmatívnej podobe prakticky nevyskytuje. Jej fakultatívny komponent *za grajciar* pritom možno zameniť komponentom *za babku*, čím dochádza k javu lexikálnej variantnosti kombinovanej s variantnosťou morfológickou (zmena: maskulínium → feminínium). Tento fakultatívny komponent zvykne vystupovať aj samostatne, a to ako minimálna frazéma s významom „trochu, veľmi lacno“. V uvedenej replike sa stretávame s aktualizáciou exponovanej frazémy (jej ekvivalent v poľštine má podobu **NIE MACŹ CZEGOŚ ZA GROSZ**, pričom obe frazeologické jednotky možno z komparatívneho hľadiska považovať za zhodné²). Aktualizácia je budovaná na tom, že záporná petrifikovaná forma slovesa prototypovej frazémy je nahradená kladnou (syntaktická aktualizácia), následne je spomínaný fakultatívny komponent nahradený iným (tento krok by sme však v zhode s Mlacekom interpretovali nie ako aktualizáciu, ale skôr ako tzv. prekladový variant frazémy, ktorý slúži na dosiahnutie exotickosti výrazu³), pričom sú zároveň voľne rozvíjané väzbové možnosti tohto komponentu (zhodný atribút *dajaký*). Týka sa to slovenského prekladu, nie poľského originálu. Tam k rozvinutiu väzbových možností komponentov nedochádza (***I czy uwierzysz, że ja, który mam jeszcze za sestercję rozsądku, a za asa sądu,...***). Determinatívna syntagma *za dajaký sestercius rozumu* sa zdvojnásobuje, pričom nová syntagma sa, prirodzene, realizuje v inom lexikálnom obsadení. O tomto kroku by bolo možné hovoriť ako o pridaní, rozšírení protofrazémy (adícia), a to v zmysle kvantitatívnom, ale i kvalitatívnom, hoci významový posun či obohatenie nie sú veľmi výrazné, pretože lexémy *rozum* a *rozvaha* vystupujú v slovenčine ako synonymá. V pôvodine aj v českom preklade však k istému posunu, k väčšej významovej diferenciacii dochádza:

rozum – *soudnost* (čes.)

rozsądek (rozum, súdnosť) – *sąd* (úsudok, mienka) (poľs.)

Spomínaný prekladový variant frazémy je založený na substitúcii substantíva *grajciar*, resp. *babka* substantívami *sestercius* a *as*. Všetky pomenúvajú menové jednotky, typické nielen pre rozličné etnické zoskupenia, ale aj pre rôzne historické epochy. Konkrétne lexémy

sestercius a *as* odkazujú na reálie antického Ríma a možno ich zahrnúť do lexikálno-sémantického poľa „peňažná mena antického Ríma“.

„Zapamätaj si to, inak sa večne budeš škvariť v pekle ako hurka na panvici“ (1990, s. 194).

ŠKVARIŤ SA V PEKLE je veľmi expresívna frazéma, veľmi expresívny obraz večného zatratenia ľudskej duše. Táto adherentná expresivita (sloveso *škvariť* (*sa*)) je v slovenčine ešte zosilnená prostredníctvom aktualizačného zásahu, ktorému v románe podlieha. Možno ho hodnotiť ako aktualizačné rozšírenie frazémy prirovnaním s kolokvializmom *hurka*. (V poľskej pôvodine na tomto mieste nachádzame spisovnú lexikálnu jednotku *kiszka*.) Súčasťou tejto aktualizácie je aj aktivizácia doslovného významu protofrazémy popri paralelnom fungovaní jej preneseného významu (týka sa to najmä kľúčového slovesného komponentu *škvariť sa*).

Frazéma je súčasťou repliky Chilóna Chilonidesa, postavy s výraznou pohanskou ideovou orientáciou, a jej adresátom je Ursus, kresťan. Expresivita tu slúži na demonštráciu výsmešného, pokryteckého až dehonestujúceho postoja pohana voči ranokresťanskej predstave posmrtného života.

„Márne som ho poučoval, všetko sa od jeho hlavy odrazilo ako hrach od steny“ (1990, s. 196).

Toto súvetie možno chápať ako aktualizáciu frazémy **HÁDZAŤ HRACH NA STENU**, ktorá existuje aj v poľštine (RZUCAC̄ GROCH O ŚCIANĘ) a češtine (HÁZET HRÁCH NA STĚNU). Ide o useknutie protofrazémy, presnejšie iba niektorých jej zložiek, čím dochádza k podstatnej prestavbe protofrazémy. Pôvodná syntaktická konštrukcia je transformovaná na prirovnanie; príčina (hádzanie) je zamenená za účinok (odrážanie), pričom nedochádza k zmene významu, naopak, bežne zastretý význam frazeologického zrastu je v rámci aktualizovanej frazémy dosť explicitne naznačovaný (adverbium *márne*, sloveso *poučovať*, *hlava* ako centrum myslenia, uvedomovania človeka). V poľštine ani v českom preklade necítiť až takú explicitnosť: *Wszystkie moje nauki obijały się o jego głowę jak groch o ścianę*. – *Veškeré mé učení se odráželo od jeho hlavy jako hrách od stěny*.

Ďalšiu drobnú odlišnosť badať v rovine morfolologickej, čo však nijako zásadne neovplyvňuje sémantiku (iba poľská pôvodina má vďaka tomu výraznejšiu obraznosť). Ide o slovesnú lexému a jej vidovú formu: *obijały się o* (nedok.) – *odráželo se od* (nedok.) – *odrazilo sa od* (dok.).

- **Zrejme t'a koža svrbí, ale nechci, aby som t'a poškrabal.** (autorom prehovoru je Festus z Ligúrie – pozn. M.B.)

- **Len sa sám poškrab. Ak si rozdrapíš vlastné prýšte, zničíš to, čo je na tebe najlepšie.** (autorom prehovoru je Chilón Chilonides – pozn. M.B.)

(1990, s. 415 – 416)

Význam „chce dostať bitku“, resp. „ľahkomyselne sa vystavuje nebezpečenstvu“ je vo všetkých troch jazykoch vyjadrený analogickou až identickou frazémou: **SVRBÍ HO KOŽA – SKÓRA GO ŚWIERZBI – SVĚDÍ HO KŮŽE**.

Táto protofrazéma v citovanom dialógu podlieha mechanizmu kombinačných zmien. Jej pôvodná podoba sa síce zachováva, no vzápätí sa s ňou ďalej pracuje, a to na základe zámeny podnetu (svrbieť) za reakciu, resp. účinok (poškrabať). Uzuálny komponent protofrazémy *svrbí sa* konkretizačne rozvíja, pričom však nedochádza k poklesu na doslovný významový plán. Stále sa pohybujeme v druhotnej, prenesenej rovine, hoci význam, ktorý sa v rámci nej rozvíja, má blízko k významu doslovnému. Dalo by sa tu hovoriť o nadstavbovej aktualizácii. Zaujímavý je pritom fakt, že pri aktualizačnom zásahu dochádza postupne aj

k zmene identity percipienta, adresáta frazémy. Kým východiskovým adresátom bol Chilón, v záverečnom vyznení sa ním stáva Festus, pôvodne expedient protofrazémy.

Z hľadiska lexikálneho obsadenia aktualizovanej frazémy, resp. jej okolia je v slovenskom preklade pozoruhodná lexéma *prýšče*. Možno ju vnímať ako doslovný preklad poľskej pôvodiny *pryszczce*, ktorý sme však v lexikálnej zásobe slovenčiny, ako ju podáva KSSJ (1987, 2003) a Pravidlá slovenského pravopisu (2000), nenašli. V českom preklade figuruje na tomto mieste lexéma *vředy*.

„A ja si lámam hlavu nad tými slovami, akoby som ich počul z úst Pýtie v Delfách“ (1990, s. 226).

Značne obrazná frazéma **LÁMAŤ SI HLAUVU NAD NIEČÍM** – vyznievajúca ako doslovný preklad poľského originálu „...*I oto łamię głowę nad tymi słowy...*“ vzhľadom na existenciu frazémy **ZACHODZIĆ W GŁOWĘ** s identickým významom „rozmyšľať o niečom“ – sa kontaktovo zapája do kontextu, a to na základe premenlivej pozície, ktorou disponuje. Zámenný alternant je obsadený neosobným, neživotným menom v inštrumentáli. Komparatum prirovnania, ktoré zo syntaktického hľadiska predstavuje vedľajšiu vetu súvetia, môžeme vnímať ako deštrukciu protofrazémy **DELFSKÁ ODPOVEĎ** s významom „dvojsmyselná, neurčitá ako odpoveď veštiarne v Delfách“ (SCS, 1979, s. 193), resp. ako alúziu na ňu⁴. Syntaktická konštrukcia tejto protofrazémy sa úplne rozbila, zo strany lexikálnej sa zásadne zmenilo a obohatilo komponentové zloženie, význam sa však iba posunul a rozvinul tak význam frazémy v hlavnej vete. Slová, nad ktorými Vinicius, autor prehovoru, tak úporne premýšľal, sú neurčité až dvojsmyselné. Zaujímavé pritom je, že tieto slová pochádzajú z úst ústredných osobností vtedajšieho kresťanského sveta, Petra a Pavla, a prirovnávané sú k výrokom pohanskej veštkyne. Sienkiewicz aj týmto spôsobom konfrontuje kresťanské a pohanské myslenie, kresťanský a pohanský ideový pól svojho románu a aj takto charakterizuje jednu z fáz Viniciovej konverzie.

„...Ešte keby ma tak víno rozohrialo [...] potom už budem môcť ísť s tebou hoci aj do veľkého Grécka...“ (1990, s. 260).

Výrazne hyperbolický charakter frazémy **ÍSŤ S NIEKÝM/ZA NIEKÝM/NIEČÍM AŽ NA KONIEC/KRAJ SVETA** (v poľštine jej zodpovedá zhodná frazeologická jednotka **IŚĆ NA KRAJ ŚWIATA**) je v rámci aktualizácie oslabený, a to tým spôsobom, že kľúčová syntagma *na koniec/kraj sveta* je substituovaná syntagmou so zreteľne realistickejšími konotáciami *do veľkého Grécka* (lexikálna + syntaktická aktualizácia⁵). No predsa v porovnaní s realitou kontextu, do ktorého je frazéma zasadená, aj takáto aktualizácia predstavuje isté nadnesenie, zveličenie.

Možno povedať, že jedine slovenský preklad má popri viacerých aktualizáciách najviac styčných bodov s protofrazémou. V poľskom origináli a ešte viacej v českom preklade sú tieto súvislosti oslabené: „*Niech jeno wino mnie rozgrzeje [...] będę mógł iść zaraz, choćby do Wielkiej Grecji.*“ – „*Jen až mě ještě rozehřeje víno [...] pak budu moci jít, třeba do Velkého Řecka.*“

„V Antiu mám vilu a tam rovno Nerónovi pod nosom sa budeme schádzať a počúvať vaše učenie“ (1990, s. 263).

Poľský ekvivalent našej frazémy **BYŤ NIEKOMU (ROVNO) POD NOSOM** je obrazne aj významovo posunutý: **MIEĆ KOGOŚ POD BOKIEM** = „mať niekoho nablízku“

(v slovenčine by mu zodpovedali frazémy BYŤ PO RUKÉ, BYŤ NA DOSAH RUKY). No práve tento ekvivalent je použitý v origináli, hoci, ako uvádza Buffa⁶, aj v slovenčine, aj v poľštine existujú zhodné minimálne frazémy POD NOSOM – POD NOSEM. Slovenský a český preklad exponovaného miesta sa nám teda vidia výstižnejšie a expresívnejšie než poľská pôvodina. Oba preklady vnášajú do frazémy príznak komického, slovenský je okrem toho menej explicitný než český. Porov.: „...aby pod bokiem Nerona sluchač nauk waszych.“ – „V Antiu mám vilu, kde se budeme, Neronovi takřka pod nosom, scházet a poslouchat vaše učení.“

Frazéma **BYŤ NIEKOMU (ROVNO) POD NOSOM** je kontaktovo zapojená do kontextu románu. Do popredia vystupuje jej vlastnosť kontextovosti, vďaka čomu je táto frazéma otvorená možnosti vkladať do nej na viacerých miestach slová z kontextu podľa potrieb kontextovej výstavby. Protofrazéma má okrem premenlivosti slovesnej zložky, ktorá je tu až dvojnásobne využitá, ešte jednu premenlivú pozíciu. Zámenný alternant *niekomu* je obsadený osobným menom v datíve, ktoré spadá do lexikálneho poľa „reálie antického Ríma“.

Analyzovaná frazéma slúži v danom prípade na vyjadrenie výsmešného postoja raných kresťanov voči pohanskému cisárovi; je to tiež postoj akejsi preffikanosti, ktorou museli raní kresťania priam nevyhnutne disponovať, aby mohli vo vtedajšom svete šíriť svoje učenie, ale aj jednoducho – iba v ňom prežiť.

„...A ja t'a zaprisahávam na všetkých bohov podsvetia, zachovaj si aspoň štipku rozumu, ak ti kresťania ešte nejaký ponechali!“ (1990, s. 254)

Aktualizácia sa zakladá na skrížení frazémy **MAŤ ASPOŇ ŠTIPKU ROZUMU** s voľným spojením *zachovať si niečo* + kontextové doplnenie či rozšírenie vedľajšou vetou eliptického charakteru, ktoré protofrazému obohacuje o realistické konotácie a dodáva celej replike ironické vyznenie.

Uvedená protofrazéma sa zvykne vyskytovať aj v zápornej podobe **NEMAŤ ANI ŠTIPKU ROZUMU**. Takto ju uvádza aj poľská pôvodina: „...nie trać tej resztki rozumu, którą ci jeszczce chrześcijanie zostawili!“

- To sú scrupuly, keď však Lýgia bude v mojom dome, dostaneš takú istú sumu, ibaže naplnenú aureami. (autorom prehovoru je Vinicius – pozn. M.B.)

[...]

- ...Pokiaľ ide o mňa, tieto scrupuly, - tu potriasol mešcom, - prevážili moje škrupule, a to už nehovorím o tvojej spoločnosti, ktorá je pre mňa šťastím a potešením (1990, s. 152).

V tomto prípade môže ísť o skríženie frazeologizovaného spojenia (NE)MAŤ ŠKRUPULE, ktorého význam je „príliš úzkostlivo posudzovať“ (KSSJ, 1987, s. 444), s voľným spojením *niečo prevážilo niečo*. Takto sa do vzájomnej konfrontácie dostáva význam slova *škrupule* so zvukovo podobným slovom latinského pôvodu *scrupuly*, ktoré bolo v antike označením pre najmenšiu rímsku mincu. V dôsledku tejto konfrontácie vzniká kalambúr.

Frazeologizované spojenie (NE)MAŤ ŠKRUPULE je v poľštine vymedzované len negatívne, v zápornej podobe BEZ SKRUPUŁÓW, NIE MIEĆ ŻADNYCH SKRUPUŁÓW.

„Odcestoval si, pane! Ráno som sa s tebou rozlúčil pri Capenskej bráne a odvtedy, čo si odišiel, zaplavila ma taká clivosť, že ak ju tvoja veľkomysel'nosť neupokojí, užialim sa na smrť ako tá nešťastná Zétova manželka z ľútošti nad Ítilom“ (1990, s. 197).

V citovanom úryvku možno nájsť typ nadstavbovej aktualizácie, tzv. frazeologickú kontamináciu. Týka sa frazém **ZOMRIEŤ OD ŽIALU** a **UBIŤ NIEKOHO NA SMRŤ**. Jej výsledkom je spojenie *užialit' sa na smrť*. Spojenie v sebe nesie znaky dvoch odlišných protofrazém, pričom spoločným znakom oboch je ich intenzita. Nová frazéma si v podstate zachováva význam prvej protofrazémy, ale je obohatená o príznak vyššej expresivity a finítosti, ktorý zasa obsahuje druhá protofrazéma. Tá navyše implikuje násilnosť určitého činu (niekto ho vykonáva niekomu inému). O tento aspekt obohacuje druhá protofrazéma novú frazému. Ide teda akoby o spáchanie násilia na sebe samom alebo o čin, ktorého vykonávateľom aj obeťou je tá istá osoba.

Takýmto spôsobom aktualizovaná frazéma je ešte doplnená prirovnaním, ktoré má svoj pôvod v gréckej mytológii, v príbehu o žene, ktorá omylom zabije vlastného syna, následne je Diom premenená na slávika a odsúdená na večné oplakávanie mŕtveho dieťaťa. Replika, ktorej súčasťou je aktualizovaná frazéma, patrí opäť Chilónovi. Reaguje v nej na správu o Viniciovom fiktívnom odchode do Beneventa. Je zrejmé, že tento odchod nie je definitívny, aj keby bol reálny, kým odchod syna v mytologickom príbehu jednoznačne definitívny je. Vzniká tak zjavný nepomer medzi komparandom a komparatom, čoho výsledkom je hyperbolizácia, vzťahujúca sa aj na samotnú aktualizovanú frazému. Len na margo uvedieme, že Chilón hyperbolizuje so zámerom získať od Vinicia čo najväčšiu finančnú odmenu za službu, ktorou ho Vinicius poveruje.

V súvislosti s vyššie opísanou kontamináciou chceme ešte upozorniť na výsledok aktualizáčného zásahu z morfológického hľadiska. V slovenčine existuje adjektívum *užialený*, so slovesom *užialit' sa* sa však nestretáme. Je utvorené prefixálno-reflexivizačným postupom a poznačené príznakom totalitnosti (vykonanie deja vo veľkej miere), teda je modifikované pomocou kategórie actio verbi. Z lexikálneho hľadiska ho možno kvalifikovať ako okazionalizmus. Podobne postupuje aj poľský originál a český preklad: *zakwilę się na śmierć; ukvilím se k smrti*.

„Krásna žena má vždy cenu toľko zlata, koľko sama váži, ale žena, ktorá pritom ešte aj ľubi, tá sa jednoducho nedá zaplatiť. Také niečo nekúpiš za všetky Verrove poklady“ (1990, s. 235).

V prvom prípade by mohlo ísť o kontamináciu dvoch, z hľadiska obraznosti i lexikálneho obsadenia takmer synonymných frazém **MAŤ CENU ZLATA** a **JE HODNÝ TOľKO ZLATA, KOľKO SÁM VÁŽI**. Táto kontaminácia sama osebe neprináša nijakú novú významovú kvalitu. Stáva sa len akýmsi „odrazovým mostíkom“ pre ďalšiu frazému, významovo synonymnú s predošlými dvoma, **BYŤ NA NEZAPLATENIE**. Celé súvetie má gradačný charakter, pričom prvá frazéma predstavuje akoby prvý stupeň gradácie, pozitív, druhá komparatív (tieto dva stupne sú vďaka kontaminácii zhustené, zjednotené) a tretia superlatív. Až teraz vidieť, že všetky tri nie sú úplne významovo totožné, že je medzi nimi isté odlišenie.

V poľskej pôvodine to nie je také zjavné: „*Kobieta piękna warta jest zawsze tyle złota, ile waży, ale kobieta, która przy tym kocha, nie ma wprost ceny*.“ Poľská lexéma *wart* sa prekladá ako „majúci cenu, hodeni“. Tu teda ku kontaminácii nedochádza. Spojenie „to nie ma ceny“ F. Buffa (1993, s. 117) hodnotí len ako opisnú lexikálnu jednotku, ktorá je v poľštine jediným vhodným ekvivalentom tzv. svojskej, teda idiomatickej slovenskej frazémy **NEDÁ SA TO ZLATOM VYVÁŽIŤ**.

Veta, nasledujúca po analyzovanom súvetí, obsahuje aktualizáciu ďalšej frazémy **NEKÚPIŠ TO ZA VŠETKY POKLADY SVETA**. Táto frazéma sa vyskytuje v slovenčine len v zápornej forme, ktorá je zachovaná aj pri aktualizácii. Dochádza však k zmene syntagmy *poklady sveta* na syntagmu *Verrove poklady*, čím sa vlastne determinatívna

syntagma s nezhodným prívlastkom mení na syntagmu s postupne rozvitým zhodným prívlastkom. Možno teda hovoriť súčasne o syntaktickej i lexikálnej aktualizácii, príp. znovu o prekladovom variante. Tak sa zároveň modifikuje význam. Spojenie *Verrove poklady* je oproti pôvodnému spojeniu *všetky poklady sveta* významovo užšie a okrem toho pomenúva už nie fiktívne, ale reálne bohatstvo nejakého rímskeho aristokrata.

Naša analýza ukázala, že v exponovanom úseku Petroniovej repliky sa vytvára tzv. frazeologický reťazec.

- **Ten človek je hodný toľko zlata, koľko sám váži, - poznamenal Tigellinus.**

Chilón odvetil:

- **Doplň, pane, moju váhu svojou štedrosťou, inak odmenu odveje vietor.**

(1990, s. 365 – 366)

Frazéma **JE HODNÝ TOĽKO ZLATA, KOĽKO SÁM VÁŽI** je aktualizovaná iným spôsobom v rámci dialógu Tigellina s Chilónom. Chilón prichádza za Nerónom, pochlebuje mu až po tú najkrajnejšiu mieru a vzápätí zrádza kresťanov. Na jeho pochlebovanie Nerónov dôverník reaguje exponovanou frazémou v jej pôvodnom znení. Aktualizácia prebieha až v rámci Chilónovej repliky. Dochádza konkrétne k aktualizácii denotátu komponentu frazémy, čím sa odhaľuje nízka telesná hmotnosť Chilóna, ktorá – aby sa platnosť frazémy zachovala – musí byť kompenzovaná zvýšením ponuky zo strany cézara. Chilónovu subtilnosť potvrdzuje aj zvrät *odmenu odveje vietor*, ktorú možno pokladať tiež za frazeologizmus s významom „veľmi slabá odmena“. Táto frazéma istým spôsobom reaguje na protofrazému a je s ňou vo vzťahu nie celkom úplnej antonymie.

„Ó, Aténa!“ zvolal Petronius. „Sním tomu chlapcovi pásku, ktorou mu Eros previazal oči, lebo inak si rozbije hlavu o stĺp Venušinho chrámu!“ (1990, s. 22)

V uvedenom prípade by mohlo ísť o alúziu⁷ na naše frazémy **LÁSKA BÝVA SLEPÁ** či **BYŤ ZASLEPENÝ LÁSKOU**. (V poľštine existuje analogická frazéma či aspoň združené pomenovanie *ŚLEPA MIŁOŚĆ*.) Jediné komponenty, ktoré na tieto frazémy odkazujú, sú *Eros* a *Venuša*, reprezentujúce v antickej mytológii božstvá lásky, a tiež syntagma *previazať oči páskou*, čo možno chápať ako akt, ktorého dôsledkom je dočasná strata videnia, slepota. Vzniká tak pomerne názorný obraz, ktorý v ďalšej časti (v príslovkovej príčinnej vedľajšej vete) odhaľuje, resp. naznačuje negatívne dôsledky, ku ktorým ľubostná zaslepenosť a strata zdravej rozumovej úvahy môže viesť. Práve preto vzýva Petronius bohyňu múdrosti, Aténu, aby Vinicia včas zachránila.

Alúzia je svojou obraznosťou, ale i sémanticky bohatšia než protofrazéma. Obsahuje množstvo prvkov z lexikálneho poľa „antická mytológia“. Dôležitý rozdiel spočíva napokon aj v rovine stylistickej. Alúzia má komické vyznenie, protofrazéma sa v porovnaní s ňou javí ako pomerne neutrálna.

„Ja Pomponiu poznám. Je to hotový cyprus. Keby nebola Aulovou ženou, bolo by ju možné prenajímať za plačku. Od Juliinej smrti nezhodila tmavú štólu a vôbec vyzerá, akoby už za živa chodila po lúke plnej asfodelov“ (1990, s. 18).

Komparatum citovaného prirovnania možno v slovenskom kontexte interpretovať ako alúziu na frazému **BYŤ UŽ ZA ŽIVA POCHOVANÝ**. Táto frazéma má u nás význam „izolovať sa od ľudí, od verejného, spoločenského ap. života, nezúčastniť sa na ňom; žiť v osamotenosti, odlúčenosti“ (Malý frazeologický slovník, 1983, s. 295).

V antike bolo zrejme veľmi rozšírené združené pomenovanie, resp. frazéma **ASFODELOVÉ POLIA**, ktorou sa pomenúvalo to miesto v podsvetí, kde prebývali duše mŕtvych potrestané za svoje pozemské priestupky nudou, stavom otupenosti. Na základe toho by sa dalo spojenie *chodiť už za živa po lúke plnej asfodelov* interpretovať ako aktualizácia pôvodnej antickej frazémy, a to jednak lexikálna aktualizácia (výmena komponentov *polia* → *lúka*), jednak adícia. V rámci slovenského prekladu možno ešte hovoriť o rozbití pôvodnej determinatívnej syntagmy, podobne i v poľskom origináli: „...*wygląda, jakby za życia jeszcze chodziła po łące porostłej asfodelami.*“ V českém preklade sa však kľúčová syntagma frazémy zachováva: „...*a vůbec vypadá, jako by už zaživa chodila po asfodelové louce.*“

Okrem týchto zmien je badateľná aj bohatšia obraznosť alúzie oproti protofrazéme **BYŤ UŽ ZA ŽIVA POCHOVANÝ**. Bohatší je takisto jej význam, a to o sémantický príznak unudenosti, otupenosti. Pomponia Graecina, na ktorú sa Petroniov hodnotiaci obraz vzťahuje, žije nielen utiahnutým a od bujarej rímskej spoločnosti izolovaným životom, ale z Petroniovej hedonistickej pozície je to aj život veľmi nudný.

Napokon posledný rozdiel: Kým naša protofrazéma má skôr neutrálny až mierne pejoratívny charakter, jej alúzia a takisto antická protofrazéma **ASFODELOVÉ POLIA** sú eufemisticky zafarbené.

„V tom dome [...] vyrástla na pannu, žiaľ, takú cnostnú ako sama Graecina a takú krásnu, že ešte aj Poppaea by vedľa nej vyzerala ako jesenná figa popri jablku Hesperidiak“ (1990, s. 17).

V rámci tohto prirovnania dochádza k aktualizácii antickej frazémy **JABLKO SVÁRU**. Frazéma sa aktualizuje tým spôsobom, že jeden z komponentov je zamenený za iný, ktorý zvýrazňuje estetické kvality obrazu. Zámena prebieha na základe vzťahu príčina – dôsledok. Jablko, ktoré podľa antickej mytológie zapríčinilo trójsku vojnu, pôvodne strážili Hesperidky. Tohto jablka sa chceli postupne zmocniť viaceré mytologické bytosti a božstvá a spory oň viedli v konečnom dôsledku k spomínanej vojne. V kontexte románu však nehrá dôležitú úlohu význam „príčina zvady, nepriateľstva“ (KSSJ, 1987, s. 139) protofrazémy **JABLKO SVÁRU**. V aktualizovanej frazéme sa zdôrazňuje skôr aspekt estetický – krása zlatého jablka, jeho sviežosť a vitalita kladená do kontrastu s vyschnutou a zošúverenou jesennou figou. Navyše, aj pokiaľ ide o lexiku, vyniká aktualizovaná frazéma svojou pestrosťou a nevšednosťou (oproti už mierne klišéovitej **JABLKO SVÁRU**).

V exponovanom prirovnaní môže byť identifikácia protofrazémy dosť problematická. Autor s tým však podľa všetkého počíta a zrejme mu ani nejde o to, aby čitateľ protofrazému odhalil. Podstatnejšie je preňho kochať sa v obraze, ktorý nám takto načrtol.

„Nezasiahli ma síce strely Partov, ale trafil ma Amorov šíp... Celkom náhle, iba niekoľko stadií od mestskej brány“ (1990, s. 12).

Známa antická frazéma (možno tu použiť aj Mlacekov pojem internacionálna frazéma) **AMOROV ŠÍP** je v texte románu zaujímavo aktualizovaná. Stáva sa súčasťou v poradí druhej hlavnej vety odporovacieho súvetia. V danom súvetí dochádza ku konfrontácii dvoch spojení, ktoré – podobne ako vety, v ktorých tieto spojenia figurujú – sú vo vzájomne adverzatívnom vzťahu, no vzhľadom na to, že patria do priradovacieho typu súvetia, sa svojimi významami aj navzájom ovplyvňujú. Sémantika prvého spojenia sa pohybuje v doslovnej rovine, pričom má bojové či vojenské konotácie. Odkazuje na konkrétnu bitku, z ktorej sa Vinicius práve vracia. Napriek tomu možno povedať, že aj táto veta je do určitej miery obrazná. Opisne a s určitou dávkou poetickosti, ba až mierne eufemisticky sa v nej hovorí o smrti. Druhé spojenie s frazémou prenesene hovorí o láske. Zo syntaktického

hľadiska aj z hľadiska obraznosti sú obe spojenia veľmi podobné. Podstata celej aktualizácie spočíva v konkretizácii, resp. v znížení obraznosti frazémy pod vplyvom pomerne realistického obrazu prvého spojenia. K tomuto zníženiu obraznosti prispieva aj nasledujúca veta s presnou lokalizáciou „zásahu“.

Aktualizácia sa teda zakladá na kombinačnej prestavbe protofrazémy, v rámci ktorej dochádza k aktualizácii denotátu komponentu *šíp*. Popritom sa aktualizuje aj syntax – syntagma so zhodným prívlastkom *Amorov šíp* stojí oproti syntagme s nezhodným prívlastkom *strelou Partov*; v poľskom origináli aj v českom preklade je však použitá syntagma s nezhodným prívlastkom (*trafił mnie grot Amora – zasáhl mě šíp Amorův*), čím sa aktualizácia denotátu „sprievraňuje“. Použitie syntagmy s nezhodným atribútom v origináli môže súvisieť s tým, že poľština význam „symbol lásky“ vyjadruje frazémou s práve takouto konštrukciou: STRZAŁA AMORA.

Napokon, v analyzovanom úryvku sa uplatňuje ešte aj kontextová aktualizácia.

2. 2 Okrídlené výrazy a ich aktualizácie

„Zľutuj sa, carissime, a vo svojich listoch nenapodobňuj ani Lakedaimončanov, ani Julia Caesara. Keby si mohol aspoň napísať ako on: veni, vidi, vici! – ešte by som vedel pochopiť tvoju lakonickosť. Tvoj list však rozhodne znamená iba toto: veni, vidi, fugi!“ (1990, s. 223)

V exponovanom textovom úryvku z Petroniovho listu synovcovi Viniciovi dochádza súčasne k viacerým aktualizáciám známeho Caesarovho výroku, ktorý dnes už možno hodnotiť ako okrídlený výraz:

1./ lexikálna aktualizácia okrídleného výrazu **VENI, VIDI, VICI!** – tento výraz sa aktualizuje zámenou komponentu *vici* komponentom *fugi*, ktorý sa prekladá ako „utiekol som“. Celá aktualizácia – ako vidieť – prebieha v pôvodnom jazyku, latinčine.

2./ kontextová aktualizácia – pôvodný výraz, no predovšetkým jeho komponent *vici* stráca svoj pôvodný vojenský význam, resp. tento význam sa oslabuje a pod vplyvom kontextu románu, najmä predošlého Viniciovho listu, na ktorý Petronius svojím listom reaguje, sa utvára nová, ľúbostná konotácia („zvít'azil som“ by sa malo vzťahovať na Viniciove úspechy v jeho ľúbostnom vzťahu k Lýgii). Podobne komponent aktualizovaného výrazu *fugi* nadobúda konotáciu neúspechu v láske, zlyhania v tomto smere.

Analyzovaný okrídlený výraz i jeho aktualizácia demonštrujú Petroniovu intelektuálnosť, dôvtip a kreativitu.

„V hlave Medenobradého sa plány menia ako jarné vetry. Teraz ešte sedí v Benevente, ale zamýšľa odísť do Grécka a nevracať sa do Ríma. Tigellinus mu však radí, aby sa aspoň na krátky čas vrátil, lebo ľud, ktorému sa priveľmi cnie po jeho osobe (čiže: po hrách a chlebe), by sa mohol aj vzbúriť“ (1990, s. 224).

Citát, známy však skôr ako heslo rímskeho ľudu, **CHLIEB A HRY** pochádza pôvodne z pera antického rímskeho spisovateľa Junia Juvenala a dnes ho už možno pokladať za okrídlený výraz. Tento výraz sa v Petroniovom liste Viniciovi zaujímavo aktualizuje. Aktualizáciu možno charakterizovať ako kontextovú. Petronius výraz uvádza v syntaktickej pozícii prístavku, graficky vyčleneného nie čiarkami, ale zátvorkami. Takýmto spôsobom subjektívne stotožňuje dve, inak nestotožniteľné lexémy: *cisár – chlieb a hry*. Okrem zmeny pádovej formy a slovosledu, čo možno charakterizovať ako uplatnenie morfolologickej a syntaktickej variantnosti, v aktualizovanej frazéme nenastáva oproti protofrazéme žiadna iná zmena. Aktualizačný zásah spočíva práve v umiestnení okrídleného výrazu do syntaktickej

funkcie apozície, čím sa obohacuje význam a mení štylistická hodnota celého kontextu. Ironicky je tu vyjadrená tá aktuálna, no tabuizovaná skutočnosť, že rímsky cisár bol medzi ľuďom ctený len preto a vtedy, ak mu zabezpečil splnenie jeho primárnych potrieb.

2.3 Aforizmy

„Svet nedrží na svojich pleciach Atlas, ale žena a dakedy sa s ním pohráva ako s loptou“ (1990, s. 122).

Ide o aforizmus, ktorého autorom je opäť Petronius. Obsahuje tieto podstatné znaky aforizmu ako takého:

- je to stručná, vtipná, ironická výpoveď;
- lakonicky vyjadruje istú Petroniovu životnú skúsenosť (týmto aforizmom totiž reaguje na predošlý Viniciov prehovor a vôbec na jeho celkové správanie po tom, čo sa beznádejne zalúbil do kresťanského dievčaťa, ktoré nemôže získať);
- je v ňom prítomný kontrast (*Atlas – žena*), protiklad spočívajúci v tom, že Petronius popiera a koriguje ustálenú a v tej dobe rozšírenú zásadu známu z mytológie (že zemeguľu drží na svojich pleciach obor Atlas, potrestaný týmto spôsobom Diom za svoju vzburu), a to prekvapujúcim spôsobom.

„Pozri, keď si Vitellius chce ulaviť, používa paličku zo slonovej kosti, jednoducho si ju vsunie do hrdla; iní si pomôžu pierkami plameniakov namáčanými do oleja alebo do odvaru maternej dúšky – ja si čítam Neronove básne a výsledok je okamžitý. Potom ich môžem vychvalovať, ak aj nie s čistým svedomím, tak aspoň s čistým žalúdkom“ (1990, s. 26).

Celú citovanú pasáž, ktorej autorom je Petronius, možno vnímať ako aforizmus. Je tu využitá enumerácia, konfrontácia seba, svojich postupov a metód s cudzími metódami a tiež konfrontácia fyzického, resp. fyziologického a duševného, a teda nízkeho a vysokého, ktoré je v Petroniovom podaní zaujímavým spôsobom prepojené.

V kontexte druhého súvetia ešte dochádza k procesu derivácie frazémy **(NE)MAŤ ČISTÉ SVEDOMIE**, resp. **ČISTÉ SVEDOMIE**. Táto frazéma je modifikovaná paradigmatickou zmenou v jej štruktúre (*s čistým svedomím*). Následne autor prehovoru produkuje analogickú štruktúru *s čistým žalúdkom*, ktorá však už sklzáva do roviny doslovného významu a reflektuje fyziologickú stránku človeka. Modifikovaná frazéma naproti tomu odráža „dianie“ vo sfére duševnej, resp. duchovnej. V tom spočíva frapantnosť danej aktualizácie a na tomto kontraste je budovaná aj komickosť aktualizovanej frazémy. V rámci aktualizáčného zásahu možno teda vymedziť dva kroky: 1) derivačná modifikácia frazémy, 2) duplicita protofrazémy s lexikálnou substitúciou komponentov *svedomie* → *žalúdok* (lexikálna aktualizácia).

2.4 „Potenciálne antické“ frazémy

Do tejto skupiny zaraďujeme spojenia, o ktorých sa (na základe mytologickej obraznosti, mytologických lexém (mytologizmov), desémantizácie jednotlivých zložiek, vysokej frekvencie v románe, ktorá by mohla byť pars pro totom ich ustálenosti a dispozičnosti) dá predpokladať, že v Neronovej dobe fungovali ako frazeologické. Mnohé možno z pohľadu súčasnosti hodnotiť ako historické a archaické⁸, najmä vďaka lexémam, ktorými sú obsadené (historizmy, archaizmy + ich grécky a latinský pôvod (bullá, tóga, tunika, praetexta, Styx atď.)). Navyše, všetky potenciálne antické frazémy možno zreteľne priradiť ku skupine

frazém so stavbou syntagmy (slovesnej i neslovesnej), ktorú súčasná frazeologická teória pokladá za jadro a prototyp, reprezentant frazeológie vôbec.

Význam „stať sa dospelým; dospieť“ vyjadrovali frazémy: **NAVLIETĚ SI TÓGU, ZHODIĚ (DETSKÚ) PRAETEXTU.**

Frazéma **BYĚ V HÁDE**, prípadne **HÁDES** (na základe metonymického postupu) vyjadrovala význam „byť mŕtvy, zomrieť“, avšak myslelo sa tým zrejme na násilný odchod z tohto sveta, na smrť ako dôsledok násilného činu (napr. vraždy), preto mala táto frazéma pejoratívny príznak. Takisto sa ňou vyjadroval stav človeka po smrti, pobyt jeho duše v podsvetí, prípadne muky s tým spojené. Niekoľko aktualizácií exponovanej frazémy v románe *Quo vadis*:

O dva dni bude jeho duša v Háde.

Celý Hádes nenájde pre neho dost' krutých múk.

Nech teda Hádes pohltí tých tvojich kresťanov!

Nositelkou významu „byť mŕtvy“ bola aj frazéma **BYĚ NA DRUHEJ STRANE STYXU**, ktorá je svojou obraznosťou aj lexikou analogická našej i poľskej frazéme **POSLAĚ NIEKOGO NA DRUHÝ SVET/WYPRAWIĚ KOGOŠ NA TAMTEN ŚWIAT.**

Frazéma **VYPIĚ POSLEDNÚ ČAŠU** je sémanticky bohatšia než viaceré naše frazémy s významom „zomrieť“. Toto spojenie konotuje nielen blízkosť smrti a definitívnosť odchodu z tohto sveta, ale aj vychutnanie posledného pozemského pôžitku, najmä v kontexte, v akom je použité v románe: „*Náš svet vedel už pred vami, že keď sa vypije posledná čaša, je čas odísť, odpočinúť si, a vie to ešte urobiť pokojne. Platón hovorí, že cnosť je hudba a život harmónia mudrca. Ak je to tak, ja teda umriem, ako som žil – cnostne*“ (autorom týchto slov je Petronius).

Význam našich frazém **MAĚ ZLÉ SVEDOMIE, MAĚ VÝČITKY SVEDOMIA** či **MAĚ NIEČO NA SVEDOMÍ**, ktorý poľština vyjadruje frazémami **WYRZUTY SUMIENIA** a **MIEĚ COŠ NA SUMIENIU**, v antike sa vyjadroval takto: „*Prenasledujú ťa Fúrie, však?*“

Obdobie, keď sa človeku nedarilo, keď nemal šťastie a stretával ho len neúspech, sa reflektovalo aj frázou: „*Fortúna ma asi opúšťa.*“

Opačnú situáciu vyjadrovali napr. tieto časticové frazémy:

Nech vám Fortúna prinesie šťastie!

Nech ťa Fortúna za to štedro odmení!

Nech vás Fortúna obsype darmi rovnakým dielom!

Vidieť, že frazémy zachovávajú akúsi prototypovú schému:

Nech niekomu Fortúna niečo urobí,

ktorú rozširujú a obohacujú o rozmanité individuálne prvky.

Význam „byť utrápený“ sa vyjadroval frazémou **NOSIĚ TMAVÚ TÓGU**. Ide o ekvivalent našich frazém **CHODIĚ V ČIERNOM, NOSIĚ SMÚTOK.**

Nadobudnutie značného materiálneho bohatstva reflektovalo ustálené prirovanie **BYĚ BOHATÝ AKO MIDAS.**

Povedať o žene, že „sa stane manželkou“ niekoho, bolo možné napr. tak, že **BUDE JEŠŤ DEMETRINO ZRNO** – táto frazéma sa vyznačuje bohatou obraznosťou a má pôvod v gréckej mytológii.

Lexikálna aj sémantická variantnosť sa uplatňuje vo frazémach, utvorených podľa schémy:

slúžiť niekomu. V kontexte románu ide konkrétne o frazémy:

SLUŽIŤ MARTOVI = byť vojakom

SLUŽIŤ MÚZAM = byť umelcom

SLUŽIŤ AFRODITE = byť zaľúbený.

Nasledujúce spojenia sa vyznačujú pomerne vysokou frekventovanosťou, ustálenosťou (v rámci románu, a teda zrejme aj v antickej realite), možno im pripísať vlastnosť dispozičnosti i reprodukovanosti, pomerne silnú spätosť s denotátom, často aj monokolokabilitu a značnú mieru obraznosti či sémantickej transpozičnosti, predsa však v mnohých prípadoch zvažujeme, či ide už o frazémy, alebo ešte len o združené pomenovania.

BAKCHICKÝ TANEC – pôvodne išlo o tanec na počesť boha Baccha (čiže Dionýza), neskôr sa takto pomenúval zmyselný a roztopašný tanec vôbec.

V CIMMERSKÝCH KRAJINÁCH – toto spojenie vyjadrovalo význam „na konci sveta“; v rámci románu je použité v takomto kontexte: „*Nech si tam Pomponia rozhnutuje so Senecom alebo s Cornutom o tom, čím je ten ich veľký Logos (...) Nech si spolu vyvolávajú tiene Xenofana, Parmenida, Zenóna i Platóna, ktorí sa nudia tam voľakde v cimmerských krajinách ako čížiky v klietke.*“ Spojenie **V CIMMERSKÝCH KRAJINÁCH** je príbuzné našej frazéme **V TRAMTÁRII** s významom „na vzdialenom, odľahlom mieste“, pričom táto frazéma má už sama osebe ironický charakter. Na základe takejto analógie možno ironický príznak predpokladať aj v analyzovanom antickej spojení, pričom sa tento príznak zasadením do vyššie uvedeného kontextu zviditeľňuje a zintenzívňuje.

ELYZEJSKÉ POLIA – týmto spojením sa pomenúvala časť podsvetia, kde sídlili duše blažených (skrátene tiež elýzium). Vyššie sme sa venovali aktualizácii spojenia *asfodelové polia*, ktoré spolu so spojením **ELYZEJSKÉ POLIA** možno zahrnúť do jedného lexikálno-sémantického poľa s klasémou „časti podsvetia“ (patrí sem ešte tartaros).

HELÉNSKY ŽIVOT bol život zasvätený umeniu a poézii.

BOLESTNÁ TUNIKA – týmto spojením sa v antickej Ríme označoval istý, veľmi krutý spôsob mučenia (tuniky odsúdencov natreli smolou a zapálili). V tomto prípade by sa snáď dalo uvažovať aj o frazéme, najmä keď dané spojenie použijeme v kontexte **OBLIEČŤ NIEKOHU DO BOLESTNEJ TUNIKY** = veľmi ťažko zomierať; zomierať v hrozných mukách.

2. 5 Minimálne frazémy

2. 5. 1 Citoslovcové frazémy

Vyznačujú sa bohatou obraznosťou, ktorá čerpá z gréckej, rímskej i egyptskej mytológie. Bývajú tvorené podľa schém:

na niekoho/niečo
pri niekom/niečom

pre niekoho/niečo,

pričom zámenná pozícia „niekto“ je obsadená spravidla nejakým propriom. Ide prevažne o lexémy a lexikalizované spojenia z lexikálno-sémantických polí „grécke, rímske a egyptské božstvá“.Príklady:

Na sväté brucho egyptskej Izidy!

Pri Bacchovi!

Na Polluxa!

Pri Hekate!

Pri Herkulovi!

Pri všetkých bohoch podsvetia!

Pri bielych kolenách Charitiek!

Pri Kypridinom páse!

Pri svetle Hélia!

Pri Kypridiných bokoch!

Pri Diovi Hromovládcovi!

Pre všetkých nesmrteľných bohov!

Frazémy, ktoré sú rozvinutejšie a obsahujú popri predložke a vlastnom mene určitého božstva v príslušnom páde ešte aj nejaké ďalšie komponenty, pomenúvajúce detaily a okolnosti súvisiace s daným božstvom, možno pokladať už za aktualizácie.

Predpokladaná protofrazéma

Aktualizovaná frazéma

Pri Kypride!

Pri Kypridinom páse/bokoch!

Pri Charitkách!

Pri bielych kolenách Charitiek!

Poľské a české ekvivalenty exponovaných minimálnych frazém neuvádzame, pretože sa od nich líšia len minimálne, najmä použitou iniciálovou prepozíciou (porov. *Pri bielych kolenách Charitiek!* – *U bílých kolen Charitek!* – *Na białe kolana Charytek!*).

Citoslovcové frazémy fungujú v románe ako prostriedky na vyjadrenie rôznych vypätých emocionálnych stavov; možno tiež povedať, že prostredníctvom nich postavy antického pohanského sveta filtrujú svoje emócie, a to najčastejšie:

- údiv, obdiv: „*Corbulo! Pri Bacchovi! To je ozajstný bôžik vojny. Hotový Mars, veľký vojvodca, zápalistý, statočný a hlúpy*“ (1990, s. 11).
- prekvapenie: „,...*Nezasiahli ma síce strely Partov, ale trafil ma Amorov šíp... Celkom náhle, iba niekoľko stadií od mestskej brány. □ ,Pri bielych kolenách Charitiek! To mi raz musíš porozprávať! □ zvolal Petronius*“ (1990, s. 12).
- nadšenie: „,...*Ani si nevieš predstaviť, pane, ako jeho chrbtová kosť zapraší pod mojimi rukami, okrem toho mu však roztrieskam aj jeho čiernu papuľu! □ ,Na Polluxa! □ zvolal Vinicius. ,Som si istý, že to urobíš, Krotón! □*“ (1990, s. 156).
- rozčúlenie: „,...*Mne je to všetko jedno. Pri Herkulovi, ja vravím to, čo si myslím!*“ (1990, s. 13).
- nespokojnosť, nechť: „,*Pri bohoch, dost, dost, šlachetný mudrc, [...] lebo sa utopíme v твоjich zásluhách, v čnosti, v múdrosti a výrečnosti... □*“ (1990, s. 114) – Petroniova reakcia na Chilónovu enumeráciu vlastných schopností.
- spokojnosť, uspokojenie: „,*Pri Herkulovi! Dobre, pane, že si sa prihlásil dnes, lebo zajtra odchádzam do Beneventa...*“ (1990, s. 155).
- úzkosť, obavy – tu je zaujímavý kontext s koncentráciou viacerých citoslovcových frazém, či presnejšie s enumeráciou vlastných mien viacerých božstiev, čo pôsobí dojmom paródie; kontext je časťou jedného Chilónovho prehovoru, v ktorom vyjadruje svoju úzkosť a obavy z ohrozenia predovšetkým vlastného života: „*Pre všetkých bohov, Jupitera, Apolóna, Vestu, Kybelu, Izidu a Ozirisa, a pre všetkých bohov Východu i Západu tá, vzácny pane, zaprisahávam, zriekni sa toho úmyslu... Poslúchni ma!*“ (1990, s. 175).

Na margo poznamenávame, že tá istá citoslovcová frazéma môže – v závislosti od kontextu – participovať na vyjadrení rôznych emócií: „*Tak to urobíme, pri Herkulovi! Zajtra by sme ju možno nenašli doma, a keby sme ich vyplašili, akiste by ju odvedli dakde inde.*“ (uspokojenie) – „,...*Mne je to všetko jedno. Pri Herkulovi, ja vravím to, čo si myslím!*“ (rozčúlenie).

Citoslovcové frazémy sa dajú interpretovať ešte iným spôsobom – ako súčasť prísahy (s elipsou slovesa *prisahám*), ktorú antický Riman skladal veľmi často; takmer vždy však išlo iba o číru verbalizáciu, o zaujímavé rečnícke figúry, v ktorých kreatívnosti sa ich expedienti priam pretekali. Takáto interpretácia má podľa Mlacekovej koncepcie (2001) blízko k tzv. kusým vetám. Ide o výpovede bez gramatického jadra, ktoré sa zväčša uplatňujú samostatne, ako zvolacie, teda emocionálne podfarbené výpovede. Sú záležitosťou parolovou, čo potvrdzuje aj kontext analyzovaného románu *Quo vadis*. Mlacek kusé vety zaraďuje do skupiny frazém so stavbou jednoduchej vety (porov. 2001, s. 47 – 49).

Zaujímavou lexikálnou aktualizáciou citoslovcovej frazémy **VĎAKA BOHU**, ktorá má kresťanský pôvod, je táto frazéma: „*Vďaka Merkárovi, že mi ten chlap nevykrútil krk.*“ Minimálne citoslovcové frazémy sú v románe *Quo vadis* veľmi početné; ich použitie vždy obohacuje kontext o komický rozmer a prináša doň nezriedka aj erotické konotácie (časti ženského tela, ktoré sú vo frazémach exponované).

2. 5. 2 Časticové frazémy a ich aktualizácie

Sú tvorené podľa schémy: nech niečo
bodaj (by) niečo.

Vyznačujú sa bohatou obraznosťou aj syntaktickou pestrosťou, vysokou opisnosťou, často majú až vetný a súvetný charakter. V texte fungujú jednak ako dobové zdvorilostné frázy a obraty, jednak slúžia na vyjadrenie želania alebo uistenia o pravdivosti a autenticite vlastnej výpovede. Niektoré príklady tohto typu frazém sme už uviedli vyššie (*nech ťa/vám/vás Fortúna...; nech sa ti za to odplatia všetci bohovia!*). Na tomto mieste upozorňujeme len na jednu zaujímavú aktualizáciu pôvodne kresťanskej frazémy **NECH MI JE BOH SVEDKOM** v pohanskom kontexte. Ide o frazému **NECH MI JE LUNA SVEDKOM**, ktorá je v porovnaní s našou protofrazémou lexikálne aktualizovaná.

3. Kresťanský ideový pól

Z hľadiska frazeológie je tento pól v porovnaní s pohanským kvantitatívne i kvalitatívne chudobnejší. Nájdeme v ňom len veľmi málo aktualizácií, resp. takmer žiadne. Obraznosť je takisto striedma, jej zdrojom je Biblia. Frazémy sú štylisticky neutrálne, nenastávajú v nich nijaké posuny do roviny výraznejšej expresivity, irónie a pod. Majú skôr eufemistický charakter. Do tejto skupiny zaraďujeme frazémy, ktorých expedientmi sú predstavitelia kresťanského ideového pólu, ale aj frazémy, ktoré sa na tieto postavy vzťahujú, hoci pochádzajú z úst reprezentantov opačného pólu.

Niektoré z uvedených frazém sa používajú aj v súčasnosti.

„Napokon, len čo odhalím tomu bujnému žrebcovi hniezdo jeho hrdličky, umyjem si zo všetkého ruky a stiahnem sa späť do Neapola. Ved’ aj kresťania spomínajú akési umývanie rúk, tak je to dozaista spôsob, ako naveky zmazať všetko nedorozumenie, aké človek s nimi mal“ (1990, s. 155).

Spojenie *umyjem si zo všetkého ruky* je zjavne aktualizáciou dnešnej biblickej frazémy **UMÝVAŤ SI RUKY**. Aktualizačný zásah spočíva v rozšírení protofrazémy, v pridaní komponentu *zo všetkého*, čo však nijako radikálne význam protofrazémy nemení. A predsa tento komponent nie je zbytočný. Vzhľadom na kontext nasledujúcej vety sa domnievame, že je tu vsunutý predovšetkým z toho dôvodu, aby celé spojenie pôsobilo prirodzene, ešte nie ako frazéma. Dnes bežná biblická frazéma v prvom storočí po Kristovi, keď sa odohráva dej románu *Quo vadis*, zrejme ešte nefungovala ako frazéma, teda v prenesenom význame, mala

však už tendenciu tento význam budovať a upevňovať. Genézu utvárania druhotného významu úkonu Pontského Piláta po odsúdení Ježiša Krista ponúka exponovaný úsek Chilónovho vnútorného monológu. V tom v konečnom dôsledku spočíva celá aktualizácia, ktorú možno definovať ako kontextovú.

„Tebe, otec, ktorého nevinné dcéry kati zhanobili, sľubujem, že ich nájdeš belšie než hebronské ľalie!“ (1990, s. 391)

V tomto prípade by sa dalo hovoriť o kontaminácii frazém **BIELY AKO SNEH** a **ČISTÝ AKO ĽALIA**. Zároveň dochádza aj k morfolologickej aktualizácii (stupňovanie, druhý gradačný stupeň komparatív) a adícii (pridanie lexikálnej jednotky *hebronské*).

UMIERAJÚ AKO OVCE – príslovková frazéma s významom „pokojne“.
ODŇAŤ KALICH HORKOSTI OD ÚST – substantívna frazéma s významom „veľké utrpenie“; aktualizácia by mohla spočívať v pridaní komponentov *odňať* a *od úst*, vďaka čomu sa spresňuje význam – „zbaviť sa veľkého utrpenia“.

HNEV BOŽÍ VISÍ NAD NÍM (= nad Rímom) – adjektívna frazéma s významom „je to zlé, skazené (mesto)“.

JEHO OČI SA OTVORILI SVETLU – slovesná frazéma s významom „obrátil sa“; na pohanskom ideovom póle je jej príbuzná (najmä obraznosťou, nie významom) časticová frazéma **BODAJ BY MOJE OČI NIKDY NEBOLI UVIDELI HÉLIOVO SVETLO**, resp. združené pomenovanie **HÉLIOVO SVETLO**.

ROZSIEVAŤ ZRNO – slovesná frazéma s významom „evanjelizovať, hlásať Kristovo učenie“; opäť z hľadiska obraznosti ju možno dať do vzťahu s pohanskou frazémou **BUDE JESŤ DEMETRINO ZRNO**. Zaujímavé sú niektoré spoločné zdroje obraznosti oboch protichodných pólov.

V MENE KRISTA ! – veľmi frekventovaná predložková frazéma

NECH SA TI ODPLATÍ KRISTUS! – časticová frazéma

Citoslovcové frazémy so stavbou syntagmy: **PRE SPASITEĽOVE MUKY!**

PRI TVOJEJ SVÄTEJ HLAVE !

Často sú v rámci románu používané aj staré latinské kresťanské pozdravy, ktoré možno pokladať tiež za frazeologizované: **PAX TECUM** a **PAX VOBISCUM** (= Pokoj s tebou/s vami!).

4. Záver

Viacero laických čitateľských stretnutí s románom *Quo vadis*, ktoré sme mali možnosť reflektovať, bolo poznačených skúsenosťou problematickej percepcie viacerých pasáží. Príčina bola takmer vždy tá istá – vysoká koncentrácia mytologizmov, mytologických a historických alúzií a antických reálií. Táto skutočnosť však nemusí byť vnímaná len ako nevýhoda; možno na ňu nazerať aj ako na jednu z predností románu. A práve takýto prístup sme zvolili, keď sme si za predmet výskumu stanovili interpretáciu jazykovej stránky románu. V centre našej pozornosti pritom stála frazeológia. Dbali sme na to, aby bol pokrytý podľa možnosti celý diapazón frazém, teda všetky ich konštrukčné, slovnodruhové a aktualizčné typy, ba aj útvary stojace na hranici frazeológie (aforizmy, okrídlené výrazy). Takýmto spôsobom sme chceli demonštrovať pestrosť Sienkiewiczom „stvoreného“ jazyka, za ktorou v žiadnom prípade nezaostáva prekladateľská kreativita, a to ani na slovenskej, ani na českej strane. Stručne teda zhrnieme postupy, ktoré sú využívané v románe *Quo vadis* najčastejšie (vychádzame pritom zo slovenského prekladu):

- aktualizácia denotátu frazémy (kontextové aktualizácie);
- aktualizácia našich (slovenských, ale možno povedať aj slovanských), dnes pomerne frekventovaných frazém, a to tým spôsobom, že ich komponenty sú nahrádzané alebo dopĺňané komponentmi z lexikálno-sémantického poľa „antickej mytológie“ alebo „reálií antického sveta“ (*Nech mi je Luna svedkom!; vystúkať z niekoho peknú kôpku sesterčov*); na podobné prípady by sa dalo nazerať aj ako na prekladové varianty frazém, zaujímavý prostriedok exotickosti výrazu;
- používanie spojení, ktoré dnes kvalifikujeme ako antické frazémy, a to v pôvodnej alebo aktualizovanej podobe (*jablko Hesperidiiek; Amorov šíp*);
- na základe známych a rozšírených antických rímskych zvykov, praktík, úkonov, obradov a pod. sú vytvárané zvraty a spojenia, ktoré by sme mohli hodnotiť ako v tej dobe veľmi frekventované, ale dnes už zaniknuté alebo málo známe (*byť v Háde; jesť Demetrino zrno*). Možno ich pracovne nazvať „potenciálne frazémy“, teda spojenia, o ktorých sa (na základe mytologickej obraznosti, mýtických lexém (mytologizmov), vysokej frekvencie v románe a pod.) dá predpokladať, že v Neronovej dobe fungovali ako frazeologické.

V rámci svojho výskumu frazém v románe *Quo vadis* sme sa snažili uplatniť aj širšie, komparatívne hľadisko. Ovocím tohto postupu bolo odhalenie viacerých paralel medzi poľskými, slovenskými a českými frazémami (čo je i prirodzené a logické vzhľadom na príbuznosť všetkých troch jazykov), ako aj zistenie, že oba preklady románu sú – pokiaľ ide o frazeologické aktualizácie – dosť verné originálu, zároveň však dostatočne kreatívne, prítlačivé a „tenzívne“. Posledným adjektívom chceme naznačiť, že aj z oscilácie medzi frazeologickým a aktualizovaným významom sa rodí tenzia, ktorá je akousi „mikrotenziou“ participujúcou na celkovej tenzii románového textu. Zároveň sa nazdávame, že aj na fungovanie frazém v románe *Quo vadis* možno aplikovať tvrdenie J. Sabola, pôvodne sa vzťahujúce na frazeologickú analýzu Rakúskej prózy *Mačacia krajina*: „Frazéma je svojou podstatou ‚predurčená‘ na zvyšovanie a spestrovanie asociatívno-kompozičnej a sémantickej ‚hry‘, a teda aj semioticko-estetickéj účinnosti a prítlačivosti umeleckých textov; v jej obsahovo-formovej štruktúre ‚čakajú‘ na svoje funkčné inovácie dve základné vlastnosti esteticky tvarovaného textu: obraznosť a kontrast, resp. protiklad“ (2010, s. 187).

Svoj výskum frazém v Sienkiewiczovom románe sme realizovali na pozadí dvoch ideových pólov – pohanského a kresťanského. Ako ukazujú viaceré literárnovedné interpretácie a recenzie (Krzyżanowski, Krejčí a i.), z hľadiska idey má v románe prvenstvo pól kresťanský, autor však umelecky lepšie stvárnil pól pohanský. Pre tento pól je príznačná dynamika, pestrosť a plasticosť, kým pre pól kresťanský statickosť a akási bezfarebnosť, fádnosť. Ide o protiklad, ktorý sa týka skôr výrazu, formy. V románe sa popri tom uplatňuje ešte paradox založený na asymetrii medzi formou a obsahom. Pohanský pól a svet je síce na prvý pohľad plastický, takpovediac prekypujúci životom, no v skutočnosti už umiera, pretože sa obsahovo úplne vyprázdnil. K slovu a k životu sa dostáva pól, resp. svet kresťanský, bohatý obsahom, morálnymi hodnotami, ale chudobný výrazom. Ilustrovanú asymetriu, ale takisto aj konštatovanie o lepšom stvárnení pohanského pólu podľa nášho názoru dobre odráža i jazyk, ako sme sa snažili ukázať prostredníctvom analýzy frazeologizmov. Frazémy vzťahujúce sa na pohanský svet sú rôznorodé a pestré, lexikálne i obraznosťou, sú plné aktualizácií, čím sa stávajú výrazným zdrojom jazykovej dynamiky. Frazémy kresťanského pólu sú naproti tomu striedamejšie. Eklatantnou ukážkou oscilácie medzi pohanským a kresťanským vyjadrovaním a myslením, no predovšetkým ukážkou kreatívnosti pohanského pólu je nasledujúca replika pohana Chilóna Chilonidesa z jeho dialógu s kresťanom Ursom: „*Nech ťa Pluto... totiž, chcel som povedať, nech ti Kristus odpustí!*“

Poznámky

¹ Pokiaľ ide o frazeologickú terminológiu, v tejto štúdiu pracujeme predovšetkým s pojmovým aparátom, ktorý predstavil J. Mlacek vo svojej práci *Tvary a tváre frazém v slovenčine* (2001), sporadicky používame aj iné, resp. staršie termíny, ktoré autor v citovanej práci revidoval.

² O pojme *zhodné frazeologické jednotky*, ako aj o ďalšej klasifikácii slovenských a poľských frazém pozri bližšie Buffa, 1993.

³ bližšie o tom pozri Mlacek, 2001, s. 120.

⁴ Na tomto mieste sa nám vidí vhodnejšie použiť práve termíny *deštrukcia frazémy* a *frazeologická alúzia*, aj keď Mlacek v práci, o ktorú sa terminologicky opierame, dáva zreteľne prednosť pojmu *frazeologický zvyšok* (2001, s. 151).

⁵ Pripúšťame aj možnosť interpretovať opísaný jav opäť ako *prekladový variant frazémy*.

⁶ porov. Buffa, 1993, s. 121.

⁷ I v tomto prípade dávame prednosť pojmu *frazeologická alúzia* pred pojmom *frazeologický zvyšok*.

⁸ V rámci analyzovanej skupiny ponechávame stranou frazémy so stavbou neslovesnej syntagmy, ktoré sú i dnes dosť využívané, majú knižnú platnosť a Mlacek ich označuje termínom *internacionálne frazémy* (napr. *Augiášov chliev*, *Damoklov meč*, *Achillova päta*, *sizyfovská práca*, *danajský dar* atď.), hoci sa musíme zmieniť o tom, že i tieto frazémy nám slúžili ako istý orientačný znak či pomôcka pri odhaľovaní a rekonštrukcii potenciálnej antickej frazeológie na podklade románu *Quo vadis*.

Literatúra

BUFFA, F.: *O poľskej a slovenskej frazeológii*. Bratislava: VEDA, 1993. 192 s.

ESTINOVÁ, C. – LAPORTEOVÁ, H. : *Grécka a rímska mytológia*. Bratislava: Mladé letá, 1994. 262 s.

IVANOVÁ – ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z. : *Slovník cudzích slov*. Bratislava: SPN, 1979. 943 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava: VEDA, 1987. 592 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a uprav. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda, 2003.

KREJČÍ, K.: Starořímský román Henryka Sienkiewicze. In: Sienkiewicz, H.: *Quo vadis*. Praha: Vyšehrad, 1969, s. 458 – 466.

KRZYŻANOWSKI, J. : *Twórczość Henryka Sienkiewicza*. Warszawa: 1973.

MLACEK, J. : *Slovenská frazeológia*. Bratislava: SPN, 1984. 159 s.

MLACEK, J.: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Stimul, 2001. 171 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: VEDA, 2000. 592 s.

SABOL, J. – SABOLOVÁ, O.: Semioticko-estetické potencie frazeologických jednotiek (S. Rakús: *Mačacia krajina*). In: *Medzi umením a vedou. Zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. marca 2010 v Prešove pri príležitosti životného jubilea Stanislava Rakúsa*. Ed. M. Součková. Prešov: FF PU, 2010, s.180 – 195.

SEDLÁK, J.: Quo vadis – dielo stále živé. In: Sienkiewicz, H.: *Quo vadis*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 521 – 531.

SIENKIEWICZ, H. : *Quo vadis*. Bratislava: Tatran, 1990. 554 s.

SIENKIEWICZ, H.: *Quo vadis*. Praha: Vyšehrad, 1969. 469 s.

SIENKIEWICZ, H. : *Quo vadis*. Praha: Odeon, 1983. 652 s.

SMIEŠKOVÁ, E. : *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: SPN, 1983. 296 s.

STANO, M. – BUFFA, F. : *Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník*. Bratislava: SPN, 1982. 764 s.

Internet: <http://univ.gda.pl/~literat/quovadis/index.htm>

http://www.juls.savba.sk/frazeologicka_terminologia/

Abstract

Der Beitrag versucht aufgrund der Analyse der in Roman *Quo vadis* verwendeten phraseologischen Wendungen die Fragen zu beantworten: Welche Umriss hatte oder konnte die Sprachkommunikation unter den antiken Römern haben? Wie sah die antische Mythologie in der Praxis aus? Was bedeutete die Feststellung, dass die antiken Gottheiten einiger Zeit nur noch als Redefiguren funktionierten? Die phraseologischen Wendungen des Romans und ihre aktualisierten Varianten in der slowakischen Übersetzung werden im Aufsatz möglichst komplex beschrieben und mit dem polnischen Original und der tschechischen Übersetzung konfrontiert.